

**PEDAGOGINĖS KRYPTYS
LIETUVIŠKŲ ELEMENTORIŲ TURINYJE
(XIX a. pabaiga—XX a. pradžia)**

K. SIMASKA

Elementorius atspindi mokymo ir auklėjimo uždavinius pradinėje mokykloje, pradinio skaitymo bei rašymo mokymo turinį, mokymo sistemą. Tarybinė pedagogika, remdamasi marksizmo-leninizmo klasikų mokymu apie klasinį auklėjimo pobūdį klasinėje visuomenėje, nurodo, kad mokymo turinyje visada realizuojami auklėjimo tikslai, kurie išreiškia valdančiųjų klasių interesus. Klasinėje visuomenėje vyksta kova tarp atskirų visuomenės sluoksnių dėl mokymo turinio, vadovėlių pertvarkymo. Šiuos teiginius patvirtina ir lietuviškų elementorių raida.

XIX a. pabaigoje, sustiprėjus nacionalinio išsivadavimo judėjimui, elementorius tapo svarbia ideologinio poveikio priemone, jis išreiškė egzistavusias pažiūras į švietimą, kovojant prieš ekonominę ir politinę priespaudą. Elementoriaus tobulinimui lemiamos reikšmės turėjo liberalinės ir smulkiosios buržuazijos pedagoginės pažiūros, kurios griovė religinį-dogmatinį auklėjimo supratimą, prieštaravo oficialiai pedagogikai bei mokyklos darbo rutinai.

Siame darbe bus bandoma parodyti, kaip minėtų pedagoginių krypčių atstovai sprendė pagrindinius liaudies švietimo klausimus ir kaip tie klausimai atsispindėjo elementorių turinyje.

* *
*

Dalis lietuvių liberalinės buržuazijos nacionalinio išsivadavimo judėjime XIX a. pabaigoje laikėsi nuoseklesnių pozicijų. Nors ji ir nerėmė valstiečių kovos dėl žemės, dėl socialinio išsivadavimo iš dvarininkų ekonominės priespaudos¹, bet ryžtingai reikalavo panaikinti lietuviškos spaudos lotyniškoms raidėms draudimą, įvesti lietuvių kalbos dėstymą mokyklose ir kitų demokratinių laisvių. Keldama šiuos reikalavimus, liberalinė buržuazija stengėsi užtušuoti savo klasinius interesus, todėl abstrakčiai, visos tautos vardu kalbėjo apie „tautinį švietimą“, „tautinės mokyklos“ sukūrimą.

Liberalinės buržuazijos pedagogines pažiūras tuo metu išreiškė švietėjai publicistai: J. Adomaitis-Šernas, J. Šliupas, A. Kriščiukaitis, P. Višinskis ir kiti. Trys pastarieji buvo ir elementorių autoriais. Į klausimą,

¹ Lietuvos TSR istorija, Vilnius, 1958, p. 196.

kaip panaikinti ekonominį skurdą, kaip kovoti už politines lietuvių tautos teises, iš esmės jie davė vieną atsakymą — reikia šviesti žmones. Švietėjai publicistai nesuprato ir neįvertino revoliucinės kovos prieš carizmą vaidmens, darbininkų klasės, kaip nuoseklausio kovotojo už liaudies nepriklausomybę, vaidmens. Jie orientavosi daugiausia į valstiečius ir, sekdami prancūzų švietėjais, kartojo jų iškeltus laisvės, lygybės ir brolybės šūkius. Iš buržuazinių, švietėjiškų pažiūrų į švietimo vaidmenį visuomenėje išplaukė išvada, kad pradinis mokymas yra pagrindinė, pirmeilės reikšmės priemonė, kovojant už nacionalinį išsivadavimą, o elementorių leidimas — vienas iš labiausiai neatidėliotinių uždavinių.

Švietėjai publicistai, griežtai kritikuodami carinės Rusijos, Vokietijos ir kitų stambių valstybių mokyklas už muštrą, religinių pažiūrų bei aklo paklusnumo skiepijimą, lietuvių nacionalinės mokyklos uždavinius vedė iš bendrųjų auklėjimo tikslų ir savo visuomeninių-politinių pažiūrų. J. Adomaitis-Sernas, J. Šliupas ir kiti laikėsi materialistinių pažiūrų į žmogaus prigimtį. Iš vulgariojo materializmo ir evoliucionizmo pozicijų aiškindami žmogaus psichiką, jie įrodinėjo, kad kaip gamtoje materija ir jėga, taip žmoguje kūnas ir siela yra neatskiriami². „Dvasia yra augmuo, žiedas ir vaisius kūno“³, — rašė J. Šliupas. Iš čia išplaukė išvada: jeigu žmoguje kūno ir sielos veikla yra neatskiriamai susijusi, tai auklėjimas tik tada gali užtikrinti normalų žmogaus vystymąsi, jeigu jis duos pakankamai peno fiziniams ir dvasiniams jėgoms. Panašiai samprotaujant, buvo išvedami ir auklėjimo uždaviniai: žmogus turi kūną, vadinasi, jį reikia lavinti f i z i š k a i, žmogus turi protą — reikia jį lavinti p r o t i š k a i, žmogus turi sąžinę — reikia jam duoti d o r o v i n į auklėjimą, žmogus turi vaizduotę — reikia jam duoti e s t e t i n į auklėjimą. Taigi auklėjimas suprantamas kaip visapusiškas fizinių ir dvasinių žmogaus savybių išvystymas.

Kalbant apie visuomeninę auklėjimo funkciją, iškeliami bendrieji lietuvių tautos interesai, kova už nacionalinį išsivadavimą ir daroma išvada, jog reikia auklėti aktyvų, „išmintingai mąstantį“, tvirto charakterio žmogų⁴.

Švietėjai publicistai, reikalaujami auklėti žmogų — aktyvų visuomenės narį, tęsė pažangias demokratines tradicijas, kurias viena ar kita forma išreiškė daugelis pažangių pasaulio pedagogų: K. A. Helvecijus, J. H. Pestalocis, K. Ušinskis ir kt. Lietuvos pedagogikos istorijoje šios mintys suvaidino svarbų vaidmenį, nes prieštaravo oficialiajai pedagogikai ir reakcinei carizmo bei katalikų bažnyčios politikai švietimo srityje. Naujas auklėjimo tikslų supratimas teigiamai veikė ir elementoriaus vystymąsi, iš esmės keitė jo kryptingumą, smerkė religinį-dogmatinį turinį. Buvo reikalaujama parašyti elementorių, „kuris turi atsakyti siekiams pedagogikos podraug su siekais lietuvių tautos“⁵.

Tačiau toks auklėjimo tikslų supratimas buvo ribotas klasiniu požiūriu. Jis rėmėsi buržuazine „tautinės vienybės“ teorija, kuria siekiama užtušuoti klasinius prieštaravimus, siaurus buržuazijos interesus, vaizduojant kaip visos tautos interesus. Pagaliau toks auklėjimas neįgyvendinamas kapitalistinėje visuomenėje, kur nuolat aštrėja prieštaravimai

² A. Gučas, *Evoliucionizmas ir genetinė psichologija Lietuvoje (XIX a. pabaiga—XX a. pradžia)*, Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų Mokslo darbai, Pedagogika ir psichologija, t. II, Vilnius, 1962, p. 83—109.

³ J. S. Kuoksztis [J. Šliupas], *Keli žodžiai apie auginimą*, Naujorkas, 1886, p. 6.

⁴ Antanas isz B. [A. Kriščiukaitis], *Kam reikalingas mokslas*, „Lietuvizškasis balsas“, 1887, Nr. 5—6, p. 56; Sernas [J. Adomaitis], *Ethnologija*, Chicago, 1903, p. 657.

⁵ Apsakymas konkurso ant parašymo elementoriaus, „Varpas“, 1891, Nr. 8, p. 128.

tarp fizinio ir protinio darbo, kur žmogus, žalojamas monotoniško darbo, netenka galimybės fiziškai ir dvasiškai laisvai veikti⁶.

Po 1905 m. revoliucijos randame bandymų diferencijuočiau nušviesti auklėjimo uždavinius, o tuo pačiu ir nacionalinio auklėjimo problemą. Antai J. Širvydas, apibūdindamas visuomeninę auklėjimo paskirtį, akcentuoja liaudies interesus, sakydamas, kad buržuazijos skelbiamas tautiškumas iš esmės esąs neapykanta kitoms tautoms ir nieko bendro neturįs su tikrąja meile liaudžiai. Auklėjimas turįs būti liaudiškas, nes liaudis tautos pamatas⁷. J. Širvydo duota buržuazinio ir religinio auklėjimo kritika išplaukė iš bendražmogiškų pozicijų, jai svetima klasinė pažiūra į auklėjimą, bet jos demokratiškumas turėjo teigiamos įtakos, sprendžiant aktualius pradinio mokymo klausimus.

Svietėjai publicistai, būdami materialistais, labai vertino gamtos mokslų dėstymą, ypač pabrėžė jų auklėjamąją reikšmę; pvz., J. Šliupas, sekdamas H. Spenseriu, reikalavo realinio švietimo ir pradinės mokyklos turinį ištiesai sudarė iš gamtos mokslų, istoriją laikydamas pradinės mokyklos mokiniams nesuprantamu dalyku⁸. Gimtosios kalbos mokyme J. Šliupas neįvertino gramatikos, bet davė svarbių nurodymų, kaip vystyti vaikų kalbą namų mokymo sąlygomis. Jis siūlė kalbėtis su vaikais apie aplinkoje pasitaikančius daiktus, pabrėždamas, kad konkretūs suvokimai klausos, regėjimo, skonio, uoslės pojūčiais duos tvirtą pagrindą naujiems žodžiams įsisavinti, šnekamajai kalbai turtinti⁹.

Svietėjai publicistai ryžtingai pasmerkė religijos dėstymą, religinę moralę ir jos skleidžiamus prievartos metodus auklėjimo darbe.

XX a. pradžioje mokytojai ir kiti švietimo darbuotojai, vadovaudamiesi J. A. Komenskio, J. H. Pestalocio, A. Gerceno, K. Ušinsio mintimis, reikalavo, kad pradinė mokykla duotų mokslo žinių, mokytų savarankiškai galvoti, smerkė siaurą prakticismą, kuriuo apribojamas protinis mokinių vystymasis¹⁰.

Kalbos reikšmę bendrajam mokinių lavinimui ypač išskėlė J. Širvydas, nurodydamas, kad gimtoji kalba geriausiai išreiškia liaudies mintis, jausmus, jos dvasinį pasaulį¹¹.

Keičiantis pažiūroms į pradinio mokymo turinį, iškilo nauji reikalavimai elementoriams. Jų autoriai stengėsi nustatyti, kokių žinių ir įgūdžių turi gauti mokiniai pirmaisiais mokymo metais, sudaryti priemonių sistemą mokinių kalbai bei mąstymui vystyti, pradinį skaitymo rašymo mokymą pajungti bendriems auklėjimo uždaviniams, skiepyti antireliginę, humanistinę moralę. Liaudies interesų akcentavimas, apibrėžiant pradinės mokyklos uždavinius, reiškė, jog elementorius turi būti sudaromas liaudiškumo principu, turi skiepyti meilę ir pagarbą darbo žmonėms.

Svietėjai publicistai, laikydamiesi sensualistinių pažiūrų pažinimo teorijoje, išskėlė tokius svarbius didaktinius principus, kaip vaizdumas, sąmoningumas, praktinis žinių pritaikymas ir kt.

P. Višinskis nagrinėjo konkrečius pradinio skaitymo ir rašymo proceso klausimus. Sekdamas K. Ušinskiu, N. Bunakovu, D. Tichomirovu

⁶ K. Marksas. Kapitalas, t. I, Vilnius, 1957, p. 377—378.

⁷ Aitvaras [J. Širvydas], Rytojūn bežiurint, New York, 1913, p. 140—142.

⁸ J. S. Kuoksztis [J. Šliupas], Apie įtaisymą lietuviszkų mokslavieczyū, „Auszra“, 1884, Nr. 4, p. 119.

⁹ J. S. Kuoksztis [J. Šliupas], Keli žodžei apie auginimą, Naujorkas, 1886, p. 17—18.

¹⁰ Z. T. is [Tolūšis], Kaimo mokykla, „Lietuvos ūkininkas“, 1907, Nr. 43, p. 639; Višakis [J. Palukaitis], Keli žodžiai apie A. J. Gerceną, „Mokykla“, 1912, Nr. 8—10, p. 6; K. Kisielis, Pestalozzi, „Mokykla“, 1913, Nr. 4, p. 2—3; Nr. 9—10, p. 3—4.

¹¹ Aitvaras [J. Širvydas], Rytojūn bežiurint, New York, 1913, p. 134.

ir kitais, jis ypač pabrėžė mokinių aktyvumą, sąmoningumą bei mokymo nuoseklumą¹².

Gilesnis mokymo proceso nagrinėjimas kėlė naujus reikalavimus elementoriams. Jau XIX a. pabaigoje buvo nurodoma, kad elementorius turi būti suprantamas, įdomus vaikui, turi skatinti jį mokytis¹³. Šie reikalavimai dar plačiau buvo taikomi XX a. pradžioje. Išanalizavus kalbos vadovėlių konkurso protokolus, matyti, jog komisija, pirmininkaujama žymaus mūsų kalbininko ir pedagogo J. Jablonskio, vadovavosi tokiais požūriais:

a) elementorius turi mokyti sąmoningai skaityti, jis turi būti iliustruotas, skaitymo medžiaga turininga, suprantama, kalba graži, vaizdinga; b) mokymas turi vykti nuosekliai, einant nuo lengvesnio prie sunkesnio, todėl daug dėmesio skiriama garsų—raidžių sistemos sudarymui, skaitymo tekstų parinkimui;

c) turi būti pakankamai medžiagos skaitymo įgūdžiams įtvirtinti¹⁴.

XX a. pradžioje Lietuvoje ėmė plisti „laisvojo auklėjimo“ teorija ir eksperimentinės pedagogikos idėjos¹⁵. A. Jakučionis, K. Skabeika, J. Palukaitis ir kiti domėjosi pažangių Rusijos mokytojų bei pedagogų veikla ir eksperimentais: K. Vencelio, S. Šackio, V. Vachterovo, A. Nečiajevo ir kt. Ši naujoji pedagogika siekė visą pedagogikos mokslą pagrįsti vaiko vystymosi dėsniniais ir auklėjamojo darbo patyrimu. Ja sekdamas, A. Jakučionis sakė, kad mokyklos uždavinius galima išaiškinti tik vaiko psichologijos duomenų pagrindu, ir reikalavo, kad mokymas atitiktų vaiko prigimtį, jo natūralius polinkius bei gabumus. Panašiai galvojo ir K. Skabeika, tik jis dar labiau nukrypo į „laisvojo auklėjimo“ teoriją, sakydamas, kad naujosios auklėjimo sistemos uždavinys esąs išvaduoti vaiko jėgas, kurias sukausto pasenusios mokymo taisyklės, knyginis mokymas ir visa šiuolaikinė kultūra, nes vaiko prigimtis esanti protingesnė už visus mokytojus. K. Skabeika atmetė reikalavimą paruošti žmogų tuometiniam gyvenimui, nes jis nesąs idealus¹⁶. Jis matė kapitalistinės visuomenės blogybes, konkurenciją, pelno vaikymąsi, pertekusių visuomenės sluoksnių lėbavimą ir kt. Šiai supuvusiai visuomenei pataisyti nurodė vienintelį kelią — auklėti tvirtą, kūrybinę asmenybę, kuri vadovautųsi aukštais, kilniais idealais. K. Skabeika manė, kad toks auklėjimo tikslas geriausiai atitinka ir visos visuomenės interesus. Nors ši smulkiaburžuazinė „laisvojo auklėjimo“ teorija išreiškė tik bejėgišką jos šalininkų aimanavimą, matant kapitalistinės visuomenės negeroves, rėmėsi neteisinga pažiūra į vaiko prigimtį, pripažindama spontanišką jo vystymosi pobūdį, neįvertino auklėjimo kaip visuomeninio reiškinių ir darė stambių klaidų auklėjimo praktikoje, bet jos iškeltas uždavinys auklėti savarankišką, veiklų žmogų, harmoningai išvystyti jo fizines ir dvasines jėgas suvaidino pažangų vaidmenį, nes griovė carinės mokyklos darbo rutiną, mechanišką kalimą bei mokinių dresiravimą¹⁷. K. Skabeika, veikiamas „laisvojo auklėjimo“ teorijos, nepritarė arba bent abejingai žiūrėjo į religinį-tautinį auklėjimą. Į kai kurių recenzentų priekaištus, kad elementoriuje per maža lie-

¹² LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, Rankraščių skyrius, In. R. 817.

¹³ B e n d r a i t i s [S. Matulaitis], Katras elementorius geriausias, „Ūkininkas“, 1895, Nr. 19, p. 148—149.

¹⁴ Kalbos vadovėlių konkurso protokolai, 1908, VVU Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyrius, D. 752.

¹⁵ A. G u č a s, Psichologijos ir pedagogikos klausimai XX a. pradžios lietuvių periodinėje spaudoje, Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų Mokslo darbai, Pedagogika ir psichologija, t. III, 1962, p. 75—96.

¹⁶ K. S k a b e i k a, Laisvojo auklėjimo pradai, „Laisvoji Lietuvos mokykla“, 1917, Nr. 1, p. 4.

¹⁷ Ф. Ф. К о р о л е в, Очерки по истории советской школы и педагогики (1917—1920 гг.), М., 1958, p. 479.

tuviškumo, jis atsakė, kad jame gausu liaudies dainų, patarlių, mįslių, kad iš to jaučiama lietuviška dvasia¹⁸. Iš to galima spręsti, kad K. Skabeikos tautiškumas pagrįstas meile liaudžiai, jos kalbai, jos kūrybai. Religinį-tautinį auklėjimą jis laiko tendencingu, prieštaraujančiu vaiko prigimčiai ir pabrėžia, kad auklėjimas turi sudaryti sąlygas žmogiškumui vystytis, formuoti tokias žmogaus savybes, kaip aktyvumas, savarankiškumas, meilė tiesai, žmogui.

A. Jakučionis, K. Skabeika pagal „laisvojo auklėjimo“ teoriją aiškino ir mokymo turinį. Jie pabrėžė, kad mokykla negalinti vaikui nieko primesti, o privalanti sudaryti sąlygas jam laisvai vystytis. Taigi mokymo programos turinčios duoti vaikams ne tai, ko norėtų suaugusieji, bet tai, kas įdomu vaikams. Pradinės mokyklos vaikai labiausiai domisi gamtos reiškiniais, todėl žinios iš gamtos mokslo turinčios užimti pagrindinę vietą. Pagal K. Skabeiką gramatikos mokymas pradinėje mokykloje vaikui dar nesuprantamas, todėl reikia plėsti žodyną, mokyti reikšti mintis žodžiu ir raštu¹⁹.

A. Jakučionis ir K. Skabeika daug dėmesio skyrė mokymo vaizdumui, prieinamumui, bet, „laisvojo auklėjimo“ teorijos veikiami, neįvertino mokymo sistemingumo, vaiko sugebėjimo įsisavinti mokslo žinias.

A. Jakučionio ir K. Skabeikos pažiūroms būdingas gilus demokratiškumas, rūpinimasis liaudies švietimu, kova prieš klerikalinį bei nacionalistinį auklėjimo supratimą. Šia prasme jų mintys sutapo su švietėjų-publicistų mintimis. Bet, aiškindami teorinius mokymo klausimus naujosios pedagogikos įtakoje, jie darė stambių klaidų. Todėl jų keliami reikalavimai elementoriams daug kur turėjo klaidingus teorinius pagrindus, nors ir buvo reikšmingi elementoriaus raidoje. Jie ne tik nurodė, bet stengėsi moksliai pagrįsti, kodėl elementorius turi būti gausiai iliustruotas, įdomus ir patrauklus vaikui. K. Skabeika įrodinėjo, kad negalima elementoriaus perkrauti visokiomis mokslo gėrybėmis, negalima brukti vaikui, kas tik suaugusiems tinka ar atrodo naudinga. Koks turįs būti elementoriaus turinys, galima atsakyti, tik remiantis objektyviais moksliniais duomenimis. K. Skabeika pasitelkė rusų ir kitų tautų psichologų tyrinėjimus. Sekdamas L. Tolstojumi ir A. Nečiajevu, jis skelbė, kad elementoriui geriau tinkanti pasakojimo forma, negu aprašymo, kad straipsneliai turį būti objektyvaus, o ne subjektyvaus turinio. Skaitinių medžiaga turinti būti iš vaiko aplinkos, susijusi su vaiko patyrimu. Remdamasis kai kurių Vakarų Europos psichologų tyrinėjimais, jis teigė, kad vaikas „bevelija paveiklo pilnybę“, todėl straipsneliai turį būti ne tik trumpi, bet ir visai išbaigti.

Apibendrinęs to meto psichologinius tyrinėjimus, K. Skabeika prineina išvadą, kad elementoriaus skaitinius turi sudaryti:

- a) eilės, kurių siužetas paimtas iš kasdieninio vaiko gyvenimo;
- b) s a k m ė s — gyvi vaizdeliai, kur pagrindiniai veikėjai vaikams pažįstami gyvuliai;
- c) p a s a k o s, kurios tinka pedagoginiu požiūriu;
- d) a p s a k y m ė l i a i, kurių siužetas paimtas iš kasdieninio vaiko gyvenimo²⁰.

Tai buvo pirmasis bandymas Lietuvos pedagogikos istorijoje nuskaidyti, kokie turi būti elementoriaus skaitiniai turinio ir formos atžvilgiu.

¹⁸ Kl. S k [abeika], Vienas kitas žodis mano recenzentams, „Mokykla“, 1910, Nr. 4, p. 26—28.

¹⁹ Kl. S k [abeika], Ar iš gramatikos temoko vaikus rašybos?, „Vilniaus žinios“, 1908, Nr. 29, p. 4.

²⁰ Kl. S k [abeika], Kas skaityti vaikui, „Mokykla“, 1910, Nr. 3, p. 20—21; Nr. 4, p. 26.

* * *

Sparti pedagoginės minties pažanga nagrinėjamu laikotarpiu pasmerkė senuosius, scholastine pedagogika paremtus, elementorius, kur skaitymo bei rašymo mokymas ir žinių perteikimas buvo atskiri, vienas po kito einą procesai. Dabar skaitymo bei rašymo technikos įsisavinimą reikėjo pajungti bendriems pradinio mokymo uždaviniams, t. y. bendrojo lavinimo žinių perteikimui bei vaiko kalbos ir mąstymo vystymui ir idėjinių moralinių pažiūrų formavimui.

XIX a. pabaigoje smarkiai pagyvėjęs kapitalizmo vystymasis bei lietuvių tautos nacionalinio išsivadavimo judėjimas reikalavo labiau apsišvietusių žmonių, kurie galėtų geriau ūkininkauti, mokytis amatų ir kt. Augo liaudies nepasitenkinimas skurdžiu ekonominiu ir kultūriniu gyvenimu. Dėl šių priežasčių keitėsi elementoriaus turinys. Žymūs bandymai duoti liaudžiai daugiau žinių buvo padaryti jau XIX a. pirmojoje pusėje išėjusiuose K. Nezabitauskiu, S. Daukantu, K. Aleknavičiaus ir kituose elementoriuose. Juose randama nemaža valstiečio buičiai reikalingų žinių, tautosakinės medžiagos. Tačiau XIX a. pabaigoje pradinio mokymo uždavinių supratimas iš esmės pasikeitė. Todėl teko naujai spręsti, kokia turi būti elementoriuje bendrojo lavinimo žinių apimtis, jų išdėstymo sistema, kaip tvarkyti skaitomąją medžiagą, kad ji būtų prieinama pradedančiam skaitytojui, vystytų jo kalbą ir mąstymą.

Reikšmingas bandymas praktiškai spręsti šiuos klausimus buvo J. Šliupo elementorius (1886 m.). Autorius iš visų bendrojo lavinimo žinių pirmenybę teikė gamtos mokslams. Todėl savo elementoriuje norėjo duoti liaudžiai savotišką žinių abėcėlę apie negyvąją gamtą. Kartais jis užsima ir apie tėvynę, bet nesistengia sudaryti vaikams aiškesnę jos sąvoką. Taigi J. Šliupo elementoriaus turinys dar gana vienpusiškas.

Pirmasis elementorius, kuriame duodama tam tikra pradinių žinių sistema, buvo J. Damijonaičio „Pradžiamokslis“ (1906 m.)²¹. Autorius suprato, kad carinė mokykla atitrūkusi nuo lietuvių kultūrinio gyvenimo, kad gimtosios kalbos pamokos yra vienintelė proga duoti mokiniams žinių apie gimtąjį kraštą. Jo elementorius ir buvo skirtas pirmam supažindinimui su Lietuvos gamta, geografija, istorija.

Sudarant bendrojo lavinimo žinių turinį, didelės įtakos autoriui turėjo L. Tolstojaus ir K. Ušinskio elementoriai bei skaitinių knygos. Jų įtakoje „Pradžiamokslyje“ duota žinių iš tautosakos, lietuvių literatūros, botanikos, zoologijos, geografijos, istorijos. Visos šios žinios perteikiamos, supažindinant mokinį su aplinkiniais daiktais, jų forma, spalva, dydžiu, sudėtinėmis dalimis, jų paskirtimi bei nauda žmogui (pvz., „Karvė“, p. 61; „Katė“, p. 64; „Arklys“, p. 59 ir kt.).

Autoriaus ketinimas duoti pagrindines žinias apie supančią aplinką aiškiai matomas visame elementoriuje. Kalbėdamas apie naminius gyvulius, jis aprašo dažniausiai sutinkamus: arklį, karvę, avį, kiaulę, šunį, katę. Panašiai supažindina ir su naminiais paukščiais: višta, kalakutu, žasimi, karveliu ir kt.

Iš geografijos autorius stengėsi supažindinti su Lietuvos sienomis, jos žymiausiais miestais, upėmis, kalnais, gyventojais, žemėlapiu, o iš istorijos — su žymiausiais Lietuvos kunigaikščiais, su lietuvių kova prieš kryžiuočius.

Sudarant elementarių žinių pagrindus, autoriui nemažos įtakos turėjo religinės pažiūros. Todėl vienu iš žymiausių Lietuvos kunigaikščių jis

²¹ Šioje knygoje autoriaus pavardė rašoma Domijonaitis, tačiau vėliau išleistuose elementoriuose ir kituose vadovėliuose — Damijonaitis.

laikė Kazimierą. Iš lietuvių rašytojų J. Damijonaitis pateikė Valančiaus, Baranausko, Maironio ir kitų kūrybos ištraukas, bet nerado reikalo įdėti tokių rašytojų kūrinių, kaip Žemaitės, Biliūno ir kt.

Elementoriaus skaitiniai pajungti vienos sąvokos — tėvynė — sudarymui. Tėvynę jis stengiasi parodyti visu grožiu ir, didingumu, pavaizduoti jos dabartį ir praeitį. Skaitiniai grupuojami pagal šias temas:

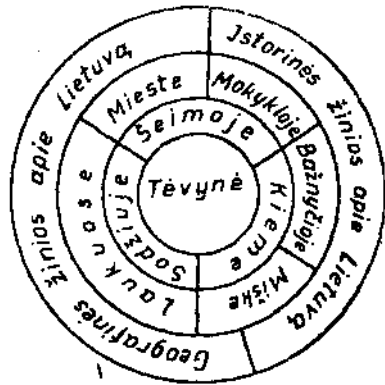
- a) tėvai, gimtieji namai, kiemas, sodžius;
- b) bažnyčia, mokykla, laukai, gyvuliai ir paukščiai, miestas;
- c) metų laikai, gamta ir žmonių darbai atskirais metų laikais;
- d) istorinės-geografinės žinios apie Lietuvos praeitį.

Autorius vadovaujasi taisykle: nuo artimo — prie tolimo, nuo papras-
to — prie sudėtingo; jis pamažu plečia vaiko žinias apie aplinkinį pasaulį, pradėdamas nuo tėvų, šeimos ir baigdamas sudėtinga sąvoka — tėvynė, jos istoriniu, geografiniu apibūdinimu.

Tėvynės sąvokai sudaryti autorius panaudojo koncentrišką medžiagos išdėstymo būdą, kurį naudojo K. Ušinskis savo skaitinių knygose. Kiekviena tema apima tam tikrą žinių ratą, šios, tolydžio pasikartodamos, padeda mokiniui pilniau ir giliau pažinti aplinkinį pasaulį. Štai pirmojoje temoje katė vaizduojama kaip kasdieninis vaiko draugas, gyvulėlis judrus, žvalus, kaip ir pats vaikas. Antrojoje temoje vėl grįžtama prie katės, bet duodama naujų žinių, parodant, kuo ji naudinga, kuo minta, palyginama su laukiniais gyvuliais: lūšiu, tigrū, liūtu. Arba vėl — jau antrosios temos pabaigoje duodamas straipsnelis „Mūsų kraštas“. Jo tikslas — pirminis supažindinimas su tėvynės sąvoka. Todėl jame tik bendrais bruožais nurodoma, jog mūsų krašte daug miestų ir sodžių, jog gyventojai kalba lietuviškai. Ketvirtosios temos straipsnelyje „Mūsų tėvynė“ jau duodama trumpų istorinių-geografinių žinių apie Lietuvą.

Elementoriaus medžiagos išdėstymas schematiškai atrodytų taip:

Toks mokomųjų žinių išdėstymas žymiai palengvino mokiniams jas suprasti, bet jų prieinamumo problema išspręsti negalėjo. Autoriaus užmojis buvo per daug didelis: pirmaisiais mokslo metais mokiniams neįmanoma įsisavinti tokias sudėtingas sąvokas, kaip valstybė, jos sienos, žemėlapis, arba suprasti sudėtingais poetiniais įvaizdžiais apdainuojamą tėvynės grožį Maironio eilėraštyje „Kur bėga Šešupė“ ir kt. Tai rodo, kad J. Damijonaičio bandymas duoti elementoriuje platesnių žinių apie aplinkinį pasaulį neturėjo pakankamo psichologinio pagrindo ir neatitiko skaitymo įgūdžių vystymo uždavinių. Bet jo duotas medžiagos grupavimas pagal tam tikras temas, bandymas sudaryti tėvynės sąvoką susilaukė atgarsio daugelyje vėliau išėjusių elementorių.

Kita dalis autorių — A. Kriščiukaitis, P. Višinskis, K. Skabeika, A. Jakučionis, S. Matjošaitis ir kiti, — parinkdami skaitymui straipsnelius, daug daugiau atsižvelgė į skaitymo įgūdžių vystymo uždavinius bei mokinių psichines ypatybes. Pirmieji du autoriai savo elementorius skyrė mokyk-
mui namuose ir slaptose mokyklose. Jie žinojo, kad daugelis vaikų namuose mokosi skaityti savo noru, niekieno neverčiami, o įsisavinti žinias iš elementoriaus be sistemingos mokytojo pagalbos yra labai sunku. Todėl P. Višinskis nurodo, kad pagrindinis elementoriaus uždavinys yra išmokyti skaityti, skiepyti meilę knygai. Kad vaikas domėtųsi skaitymu,

A. Kriščiukaitis ir P. Višinskis parinko iš L. Tolstojaus, K. Ušinskio elementorių įvairių pasakojimų iš gyvulių, paukščių gyvenimo, įvairios tautosakinės medžiagos: patarlių, priežodžių, mįslių, pasakų.

Bendrojo lavinimo žinių požiūriu jų elementoriuose nerandame aiškesnės sistemos. Tokio tikslo autoriai ir neturėjo. Bet daugelis skaitinių, ypač skaitant juos mokykloje, galėjo duoti elementarių žinių iš gamtos mokslo, ypač zoologijos, arba būti mokytojo pokalbio su mokiniiais apie atskirų gyvulių, paukščių, vabzdžių gyvenimą pagrindu (pvz., P. Višinskio elementoriuje: „Gegužės skola“, „Varlės pabaudimas“, „Šikšnosparnis ir paukščiai“, „Kiškio rašybos“, „Juodvarnis ir skruzdės“ ir kt.).

P. Višinskio elementoriaus pabaigoje duodama trumpų žinių apie žmogaus pojūčius. Iš Lietuvos geografijos bei istorijos nurodomi didžiausi Lietuvos miestai, upės, kalnai, paminimi žymiausi Lietuvos kunigaikščiai. Čia jau nebėra to įdomaus pasakojimo, koks buvo anksčiau. Autorius naudoja paprastą daiktų išvardijimą arba aprašymą.

Toks dalykinių žinių išdėstymas rodo, kad pagrindinis elementoriaus tikslas — mokymas skaityti, o trumpos žinios iš istorijos, geografijos ir kitų mokomųjų dalykų elementoriaus pabaigoje turėjo tik nurodyti mokiniui tolesnio darbo perspektyvą, jog, išmokus skaityti, bus galima daug ką sužinoti.

Vėliau išėjusių elementorių autoriai — K. Sakalauskas, K. Skabeika, A. Jakučionis, S. Matjošaitis ir kiti — pritarė A. Kriščiukaičio ir P. Višinskio mintims, kad elementorius turi įdomiai, vaikui prieinamu būdu duoti žinių apie supančią aplinką. Bet jie neatmetė ir J. Damijonaičio sumanymo duoti vaikui pirmąsias žinias apie gimtąjį kraštą. Taigi tolesnių ieškojimų tikslas ir buvo aiškiau nustatyti, kokias elementarias žinias duoti elementoriuje, kaip atskleisti vaikui tėvynės sąvoką, kad ji būtų suprantama. Visiems šio laikotarpio elementoriams būdinga, kad juose neberandame istorinių žinių ir žymiai susiaurintos žinios iš geografijos. Todėl galima sakyti, kad jų tikslas — supažindinti vaiką su artimiausia aplinka ir duoti pirmąjį tėvynės supratimą.

Elementorių autoriai atsisakė J. Damijonaičio naudoto koncentrinio medžiagos išdėstymo, o kartu ir bet kokios griežtesnės sistemos. Juose tik iš dalies galima išskirti temas: šeima ir mokykla, laukas ir miškas, naminiai ir laukiniai gyvuliai bei paukščiai, metų laikai, žmonių darbai, miestas. Tai ypač ryškiai pastebima tuose elementoriuose, kurių autoriams įtakos turėjo „laisvojo auklėjimo“ teorija ir eksperimentinė pedagogika, pvz., K. Skabeikos ir S. Matjošaičio. S. Matjošaičio „Sakalėlyje“ ištisai vaizduojama valstiečio vaiko, piemenuko aplinka, įvairūs daiktai ir reiškiniai, su kuriais jis nuolat susiduria, kurie palieka jam neišdildomų įspūdžių. Čia randame geltonpūkius viščiukus, spygliuotą ežiuką, pilkąjį zūkelį, margąjį drugelį (pvz., „Viščiukai“, p. 67; „Ežiukas“, p. 61; „Vaikas ir drugys“, p. 46) ir daugelį kitų vaiko mėgstamų gyvulių bei paukščių. Elementoriuje gausu žaismingų liaudies dainų, kurias vaikai dainavo, ganydami bandą, eidami į mokyklą arba žaisdami (pvz., „Piemenų daina“, p. 37; „Į mokyklėlę“, p. 44; „Daina“, p. 43 ir kt.). Daug jame yra įdomių pasakų („Vištytė ir gaidžiukas“, p. 65; „Senutė ir katiniukas“, p. 72 ir kt.).

Šie autoriai, nustatydami bendrojo lavinimo žinių apimtį, jų nuoseklumą elementoriuose, atsižvelgė ne tik į bendrus mokyklos uždavinius, bet ir į vaiko sugebėjimą bei pasiruošimą tas žinias įsisavinti. Taigi jie vadovavosi dviem požiūriais: pedagoginiu ir psichologiniu, mokamai juos tarpusavy derindami. Todėl šiuose elementoriuose prieinamai ir suprantamai buvo duotos pirmosios žinios apie aplinkinį pasaulį, atsispindėjo pažangūs pedagogikos mokslo reikalavimai.

Bet reikia pažymėti, kad kai kuriuose elementoriuose (K. Sakalausko, J. Ilgūno) ryški religinės pasaulėžiūros įtaka. Juose randame ne tik religinio turinio straipsnelių, bet ir poterių. Nors ir buvo šiuose elementoriuose nemaža bendrojo lavinimo žinių, bet jų autoriai linkę pasitenkinti elementariu darbo žmonių raštingumu. Jie mažia, kad valstiečių vaikams, pramokus rašyti ir skaityti, naudingiausia mokytis įvairių amatų. (Tai matyti iš K. Sakalausko elementoriuje įdėto laiško, kurį rašo tėvams sūnus, besimokąs Kaune siuvėjo amato, arba iš J. Ilgūno elementoriuje esančio straipsnio „Senelis ir senutė“, p. 18.) Todėl neatsitiktinai šie autoriai elementoriuose nemaža vietos paskyrė supažindinimui su krosnininko, staliaus, batsiuvio ir kitomis profesijomis. Taigi K. Sakalausko ir J. Ilgūno elementoriai atspindėjo į pradinės mokyklos paskirtį reakcines pažiūras, kurios siekė apriboti darbo žmonių galimybes mokytis.

Skirtingos pažiūros bendrojo lavinimo žinių apimties bei sistemos klausimu turėjo įtakos ir jų perteikimo metodams bei kalbos ir mąstymo vystymo būdams elementoriuose.

J. Šliupas elementoriuje davė žinių beveik tik apie negyvąją gamtą. Autorius, stengdamasis prieinamai ir suprantamai išaiškinti gamtos reiškinius, naudojo įvairius metodus bei būdus, kurie išplaukė iš bendrų jo pažiūrų į mokymo procesą. Keletą jų apibūdinsime.

J. Šliupas stengėsi sudominti mokinius gamtos pažinimu, parodydamas praktinę tų žinių naudą. Todėl savo straipsnelius rašė pagal tokį planą: a) bendras reiškinių supratimas, b) pagrindinės jo savybės, c) jo reikšmė gamtos ir žmogaus gyvenime.

Be to, jis rėmėsi stebėjimu ir vaiko gyvenimišku patyrimu. Štai straipsnelyje „Oras“ jis rašo:

„Įeinant į tuščią grinčią rodosi, kad joje nėra nėra, bet, greitai mosterėjęs ranka į vieną ir kitą pusę, jauti, kad **kas žin kas** kliudo, kad **kas žin kas** šaldo ranką, atidarę langus ir duris, kryžkryžiais juntame papūtimą vėjo, noriūt lauke būtų visai nevėjuota; kad mes greitai bėgame, **kas žin kas** mums drapanas ir plaukus traukia į užpakalį. Taigi nors mes **nėko** nematome, bet yra **kas žin kas** aplink mus“ (p. 34).

Kartais J. Šliupas iškelia klausimą, remdamasis konkrečiais pavyzdžiais. Minėtame straipsnelyje „Oras“ autorius kreipiasi į skaitytoją žodžiais: „Nu ir kas gi tai būtų?“ Tokiu pat būdu pradamas pasakojimas, iš kur atsiranda rasa ir kt.

J. Šliupo elementoriuje yra ir paprastų, kiekvienam vaikui suprantamų bandymų aprašymų. Antai straipsnelyje „Šilima“ rašoma:

„Įdėję į ugnį vieną galą dviejų įvairių daiktų, k. a. šmotelį vielos ir medžio, pamatysime, kad viela į kelias valandas įkais ir visa paraudonuos; kitaip meduogalis: kad vienas galas dega, antras yra visiškai šaltas ir jį galime turėti rankoje“ (p. 41). Iš to daro išvadą, kad vieni daiktai lengvai praleidžia šilumą, kiti — sunkiai.

Pasitaiko elementoriuje straipsnelių, kur matomi daiktai palyginami su nematomais, pvz., garso bangų sklaidimą lygina su vandens bangų sklaidimu.

J. Šliupo naudoti metodai pirmosios klasės mokiniams buvo sunkiai prieinami, nes reikalavo didesnio pastabumo, labiau koncentruoto dėmesio. Todėl jis mokymo metodų klausimo elementoriuose neišsprendė. Bet metodiniu požiūriu J. Šliupo elementorius buvo reikšmingas tuo, kad mokymas jame buvo siejamas su vaiko patyrimu. Jis skatino vaiką domėtis aplinka, stebėti gamtos reiškinius ir teisingai juos suprasti. Sios mintys rado atgarsį vėlesniuose elementoriuose.

Pirmasis elementorius, kuriame randame įvairius mokymo metodus bei būdus, buvo J. Damijonaičio „Pradžiamokslis“. Jame buvo:

- a) daiktų aprašymai;
- b) daiktų stebėjimai ir pokalbiai apie juos;
- c) įvardiniai pasikalbėjimai;
- d) loginės-stilistinės pratybos;
- e) klausimai, reikalaujantys atsakymo.

J. Damijonaitis šiuos metodus paėmė iš K. Ušinskio elementoriaus ir skaitinių knygų. K. Ušinskis buvo tos nuomonės, kad mokinys pirmais mokslo metais dėl silpnų skaitymo įgūdžių dar negali įsisavinti žinių. Todėl savo elementoriuje jis daug vietos paskyrė pokalbiams apie daiktus ir loginėms-stilistinėms pratyboms. Jeigu pokalbiai turėjo duoti vaikui konkrečių žinių, mokyti jį stebėti daiktus ir įgytas žinias išreikšti žodžiais, vadinasi, turėjo turtinti žodyną, tai loginės-stilistinės pratybos mokė vaiką klasifikuoti daiktus, surasti bendras jų žymes — vertė mokinį apibendrinti konkrečius vaizdinius, abstrakčiai galvoti. Atsakymai į klausimus bei atpasakojimai pratinę mokinį savarankiškai, nuosekliai reikšti mintis, daryti tam tikrus sprendimus.

Kad J. Damijonaitis galvojo panašiai kaip K. Ušinskis, rodo jo elementoriaus „Prakalba“, kurioje autorius pataria, prieš skaitant straipsnelį, pasikalbėti su vaiku „netik apie tai, kas bus skaitoma, bet ir apie pašalinius daiktus, paliečiančius skaitymėlio turinį ir suteikti vaikui visokių naudingų žinių ir pamokymų“, o perskaitytą straipsnelį siūlo mokiniams papasakoti.

Bet J. Damijonaitis griežtai nesilaikė K. Ušinskio nurodymų, kaip mokyti pirmaisiais mokslo metais, ir į savo elementorių įdėjo daug daiktų aprašymų, kurie vaikui yra neįdomūs, pvz., „Karvė“ (p. 61):

„Karvė nėra tokia daili, kaip arklys. Ji turi plačią kaktą, didelius nasrus, ant galvos du ragu ir ant kiekvienos kojos po dvi nagi. Visa karvė apžėlus trumpais plaukais, tik ant galo uodegos kabo kekė ilgų plaukų. Karvė maitinasi žole, šiaudais ir šienu. Norint užlaikyti karvę geriaus, reikia jai duoti miltų, sėlenų, runkelių, bulvių, morkų.

Karvės esti įvairaus plauko: žalos, palšos, juodos, margos, laukos ir t. t. . .

Karvė, kaip ir arklys, atneša žmogui didelę naudą: ji duoda mėsą ir pieną, o iš pieno turime sūrį, grietinę ir sviestą“.

Autorius, aprašydamas naminius gyvulius, laikosi to paties plano: apibūdina jų išorę, nurodo, kuo jie minta, kuo naudingi žmogui. Taigi siekia duoti pagrindines žinias apie juos.

Kad toks aprašymas neskatina mokinio panaudoti jau turimas žinias, taip pat stebėti daiktus ir išreikšti įgytus įspūdžius žodžiais, pastebėjo daugelis elementorių autorių. Todėl A. Kriščiukaišis ir P. Višinskis naudojo įdomius pasakojimus, kurių pagrindu imama viena arba keletas būdingų daikto žymių. Tokio pasakojimo tikslas buvo ne tiek žinių perteikimas, kiek noras sudominti vaiką aplinkos daiktų ir reiškinių stebėjimu (pvz., A. Kriščiukaišio elementoriuje: „Senai, labai senai rengė šunes balių“, p. 33; „Vieną kartą ežys, atėjęs pas žaltį. . .“, p. 37 ir kt.). Tokių straipsnelių skaitymas buvo puiki proga įvardinio pokalbio metu duoti vaikui platesnių žinių, panaudoti jo turimą patyrimą, mokyti stebėjimo duomenis išreikšti taisyklinga kalba.

Kaip kai kurie autoriai stengėsi išvengti paprasto daiktų aprašymo, rodo P. Višinskio ir K. Sakalausko elementoriai.

P. Višinskis plačiai naudojo tautosaką, pvz., straipsnelyje „Kiškio rašybos“ medžiotojų užpultas kiškėlis sako:

„Mano kailį duokit kailiadirbiui, plaukelius — kepurnikui, kojeles — nupioję bykam šluostyklei, auseles — vaikeliams žaisti, galvelę — skalikams, grobus — varnai, mėsą — ponams, kaulelius — šuneliams, o širdelę — mano patelei“ (p. 51).

Čia autorius rado gerą būdą paprastai ir įdomiai duoti vaikui žinių apie kiškio kūno sandarą, parodyti, kuo jis naudingas.

Supažindindamas su pelėda, jos gyvenimo sąlygomis, P. Višinskis pateikė liaudies dainą „Žvirblio pokylis“, kurioje pelėda taip save giria:

Ar mano ne galva, ar ne puodelis?
Ar mano ne akys, ar ne žiūronai?
Ar mano ne kojos, ar ne pėsčiokai?
Ar mano ne sparnai, ar ne skėtriukai?
Ar mano ne snapas, ar ne kauptukas?
Ar mano ne uodega, ar ne šluotelė?
Ar mano lizdelis, ar ne dvarelis?
Ar mano vaikeliai, ar ne ponaičiai?
Ar mano dukrelės, ar ne panelės?

(p. 57)

Pateiktas pavyzdys rodo, kad P. Višinskis nori atkreipti skaitytojo dėmesį į būdingiausius pelėdos bruožus. Zaismingą liaudies dainą vaikas skaitė su įdomumu, o ryškūs palyginimai padėjo jam susidaryti aiškius vaizdinius.

K. Sakalauskas eina kitu keliu. Tai rodo straipsnelis „Karvutė“:

„Per kiaurą dieną karvutė ganėsi pievoje, vakare gi grįžo namo ir balsiai rėkė kjeme: „Mū! mū!“

Mamytė melžia karvutę. Aš tuo gausiu pienuko; viso neišgersiu: ir savo kačiukui paliksiu.

Tėtis mėgsta rūgštų pieną; aš mėgstu pabaltintą buzelę ir varškę su grietine.

Iš grietinės padaro sviestą; iš varškės — sūrį. Gardūs baršteliai, grietine pabaltinti.

Kuo dar naudinga karvutė?“ (p. 50).

K. Sakalauskas įveda vaizdingą aprašymą, žymiai jį sutrumpina, o pabaigoje, kad nenukentėtų žinių pilnumas, prideda klausimą, kuris verčia vaiką savarankiškai papildyti autorių. Toks straipsnelis skatina vaiką sąmoningai skaityti, susieti knygoje įgytas žinias su savo gyvenimišku patyrimu.

Tai rodo, kad autoriui rūpėjo ne tik mokinių supažindinimas su aplinkiniais daiktai, bet ir jų santykis su tomis žiniomis, būtent: aktyvumo, savarankiškumo skatinimas. Tai buvo didelis autoriaus nuopelnas, kurį jis perėmė, kaip teigia M. Karčiauskienė, iš K. Ušinskio²².

Tačiau greta tokių puikių straipsnelių K. Sakalauskas duoda nemažą daiktų aprašymų, kurie primena J. Damijonaičio elementorių (pvz., „Bitės“, p. 59—60; „Voras“, p. 60; „Antelė“, p. 67—68; „Vanduo“, p. 74 ir kt.).

Daiktų aprašymus K. Skabeika ir S. Matjošaitis pakeitė pasakojimais. Jų elementoriuose dalykiniai straipsneliai sudaryti daugiausia taip:

a) pagrindu imamas koks nors vaiko gyvenimo įvykis taip, kaip jį suvokia pats vaikas, pvz., „Vaikas ir drugys“ („Sakalėlis“, 1918, p. 46):

„Pievoje po žolę kūdikis bėgiojo, gaudė drugį. Jo motina, po medžiu sėdėdama, siuvinį siuvo.

— Mama, mama, prisiūk drugeliui sparniukus! aš ėmiau ir nutraukiau netyčia... — pribėgęs prie motinos kūdikis prašė.

— Ką tu kalbi, vaikeli? argi galima drugiui sparnai prisiūti!

²² M. Карчяускене, Объяснительное чтение в школах Литовской ССР, идейные основы и связь с жизнью, (канд. диссертация), Л., 1960, p. 160.

O kūdikis nesiliauna ir verkdamas prašo:

— Mamyte, prisiūk jam sparnelius. Taip man jo gaila, mama!..“

b) pasakojamas įvykis iš gyvulių gyvenimo, pvz., „Kodėl kiškio lūpos perplyšusios“ („Kas skaito rašo — duonos neprašo“, 1916, p. 87).

c) pasakojimo pagrindū imami vaikų žaidimai ar kitokia jų veikla, pvz., grybavimas, uogavimas, bandos ganymas ir kt.

d) personifikuojami negyvi daiktai, todėl straipsnelis pasidaro daug gyvesnis, atsiranda veiksmas, pvz., „Vinis, plaktukas ir replės“ („Kas skaito rašo — duonos neprašo“, 1916, p. 79).

e) pasakojama, ką vaikas yra girdėjęs arba matęs, pvz., „Mieste“ („Sakalėlis“, p. 69—70).

Tokie straipsneliai skaitomi su įdomumu. Jie padeda mokytojui pasakojant išplėsti vaikų žinias apie aplinkinį pasaulį, panaudoti jų įgytą patyrimą, pergyvenimus ir nuotykius, leidžiant apie tai jiems patiems papasakoti.

Pastarieji autoriai taip parinko straipsnelius, kad jie vertė vaiką atgaminti vaizdinius arba susidaryti suvokimus, panaudojant ne tik regėjimo, bet ir klausos pojūčius bei motoriką. Tam tikslui įdėjo paukščių giedojimo pamėgdžiojimų, vaikų žaidimų aprašymų ir kt.

Kad lengviau būtų galima pradėti pokalbius apie daiktą, elementorių autoriai davė daug iliustracijų. Pažymėtina, kad iliustracijos naudojamos ne tik supažindinant su raidėmis, bet ir poelementorinėje dalyje.

Iliustracijoms ypač daug dėmesio skyrė A. Jakučionis, S. Matjošaitis, K. Skabeika. Jie laikėsi nuomonės, kad iliustracijos ne tik padeda sudominti vaiką skaitymu, bet yra svarbi priemonė, sudarant jam konkrečius vaizdinius, turtinant jo žodyną, vystant kalbą. K. Skabeikos elementoriuje jų buvo apie keturis šimtus.

Elementorių autoriai nevienodai vertino logines-stilistines pratybas. Nemaža jų randame J. Damijonaičio, K. Sakalausko, Bičių, A. Jakučionio, J. Ilgūno elementoriuose. Pratybų paskirtis visur vienoda. Jos mokė mokinius klasifikuoti daiktus, susidaryti bendresnes sąvokas, tiksliai išreikšti savo mintį žodžiais. Bet, antra vertus, skaitymo įgūdžių lavinimui tiesioginės reikšmės jos neturėjo ir vaiko sudominti negalėjo, ypač kai jų pernellyg daug, pvz., K. Sakalausko ir Bičių elementoriuose.

S. Matjošaitis ir K. Skabeika nuėjo kitu keliu. Jie norėjo, kad žinių perteikimas, kalbos bei mąstymo vystymas ir skaitymo įgūdžių tobulinimas sudarytų vieningą procesą, kad skaitomas tekstas apibendrintų konkrečius vaizdinius, mokytų vaiką abstrakčiai galvoti. Tam geriausiai tiko patarlės, priežodžiai, mįslės, o kartais ir eilėraščiai, pvz., „Kada taip esti“ išverstas iš K. Ušinskiego elementoriaus. Štai du jo posmeliai:

Miškas lapoja,
pievos žaliuoja,
reik arklas vežti...
kada taip esti?

Kaitri saulelė,
žydi gėlelės,
rugeliai byra...
kada taip yra?²³

Matome, kad elementorių turinyje įvyko esminių pakitimų, nustatant bendrojo lavinimo žinių apimtį, jų išdėstymo nuoseklumą bei parenkant būdus joms perteikti ir mokinių kalbai bei mąstymui vystyti.

Nuo bandymų duoti žinių iš negyvosios gamtos (J. Šliupas) buvo prieita prie sumanymo supažindinti vaikus su aplinkos reiškiniiais, visų pirma su gyvąja gamta, kartu duodant žinių iš istorijos bei geografijos, siekiant sudaryti pilnesnę sąvoką, pvz., tėvynė. Mokomoji medžiaga buvo dėstoma koncentrinu būdu (J. Damijonaitis). Remiantis eksperimentinės pedagogikos tyrimais, prieita nuomonės, kad mokiniai pirmais mokslo me-

²³ K. Skabeika, Kas skaito rašo — duonos neprašo, M., 1916, p. 82.

tais dar nesugeba įsisavinti sudėtingų geografinių, istorinių žinių, todėl buvo atsisakyta koncentrinio dėstymo būdo ir griežtesnės sistemos. Žinių perteikimo pagrindu buvo paimti vaiko aplinkoje pasitaikantys daiktai bei vykstantys reiškiniai ir duodamas elementarus tėvynės supratimas (K. Skabeika, S. Matjošaitis, A. Jakučionis).

Ieškant naujų mokymo būdų, nuo nuobodžių aprašymų ir sudėtingų loginių-stilistinių bei gramatinių pratybų (J. Damijonaitis, K. Sakalauskas ir kt.) buvo pereita prie pasakojimo, susiejant jį su tiesioginiu vaiko patyrimu, vaizduojant daiktus taip, kaip juos suvokia vaikas (S. Matjošaitis, K. Skabeika).

Jei ankstesnieji elementorių autoriai stengėsi aprašyti supančios aplinkos daiktus, tai vėlesnieji vaizdavo vaiką kaip veikiančią būtybę toje aplinkoje. Tokiu būdu elementoriai tapo vaiko knyga tikra to žodžio prasme, vaizduojančia vaiko gyvenimą turtingą, pilną įspūdžių bei įvairiapusės veiklos, vaizdingai, suprantamai, prieinamai perteikiančia pirmąsias mokslo žinias, atveriančia jam kelią sudėtingiems gamtos ir visuomenės reiškiniams pažinti.

Keičiantis pažiūroms į bendrojo lavinimo žinių turinį, mokinių kalbos bei mąstymo vystymo būdus, neišvengiamai keitėsi ir elementorių idėjinis-moralinis turinys.

Pirmas lietuviškas elementorius, paremtas pažangiu antireliginiu moralės supratimu ir materialistinėmis pažiūromis į gamtą, buvo J. Šliupo „Abėcėla“. Idėjinio-moralinio auklėjimo klausimus jis sprendė iš liberalinės buržuazijos pozicijų, skatino kovoti už „bendrus“ lietuvių tautos interesus.

Pažangus, pasaulietiškas moralės supratimas matomas A. Kriščiukaičio, P. Višinskio, K. Skabeikos, A. Jakučionio, S. Matjošaičio elementoriuose. Jų autoriai indiferentiškai žiūrėjo į religijos mokymą, tikėjimą dievu laikydami kiekvieno žmogaus asmeniniu dalyku. Šie elementoriai, nors ir nebuvo ateistinės krypties, bet neprišidėjo prie religinio auklėjimo ir šia prasme suvaidino svarbų vaidmenį, kovojant prieš bažnyčios įtaką šeimoje ir mokykloje. Kilnius žmogaus moralinio veido bruožus — darbštumą, išradingumą, draugiškumą, meilę tėvams ir kitus — jie skiepijo, remdamiesi praktinės žmonių veiklos patyrimu, kuris taip ryškiai matomas tautosakoje. Todėl tautosakos panaudojimas elementoriuose buvo reikšmingas ir auklėjimo požiūriu.

Daugelis elementorių savo turiniu reiškė meilę darbo žmogui. Jie buvo skirti valstiečių vaikams mokytis, siekiant gerinti kultūrinį jų gyvenimą. Elementoriai įvairiais būdais išreiškė mintį — mokslas liaudžiai. Tai rodo net jų viršeliai. Štai P. Višinskio elementoriaus viršelyje matome, kokių kelių lietuvių tauta, neturėdama mokyklos gimtąja kalba, gali pasiekti elementaraus raštingumo. Tai — mokymasis namuose. Vyresnioji sesuo, išmokiusi savo brolių skaityti, dar stebi pirmuosius jo žingsnius. Įtemptas berniuko žvilgsnis tartum kalba apie jo pasiryžimą mokytis. Parimą, susimąstę berniuko tėvas ir kaimynas tarsi išreiškia džiaugsmą skaitančiojo sugebėjimais, gailėstį, kad jiems jaunystėje nebuvo galimybių išmokti skaityti, ir kartu viltį, kad užaugs nauji žmonės.

P. Višinskis rūpinosi pakelti lietuvių tautos raštingumą ne altruistinių jausmų skatinamas, bet todėl, kad jam rūpėjo įjungti darbo žmones, ypač valstiečius, į aktyvų politinį gyvenimą. Jiems ir buvo skirtas elementorius.

Elementoriuose nevengiama ir socialinės nelygybės klausimų kėlimo, reiškiami užuojauta išnaudojamiesiems (J. Damijonaičio, S. Matjošaičio ir kt.), bet socialinio protesto nematyti.

Revoliucinio darbo žmonių judėjimo pakilimas 1905 m., vėliau 1917 m., teigiamai veikė ir elementorių turinį. P. Višinskio elementoriuje smerkiamas išnaudojimas, veltėdiškumas. Jis griežtai pasisakė prieš tuos, kurie, nieko neveikdami, naudojami kitų darbo vaisiais. Ši mintis labai ryškiai jaučiama straipsnelyje „Juodvarnis ir skruzdės“ (p. 57—58). Juodvarnis, slankiodamas po mišką, rado skruzdžių kiaušinėlius ir ėmė juos lesti. Šios, pajutusios priešą, ėmė jį barti: „Tu tinginy, svetimtyka! Tingi užsidirbti, svetimos naudos tykai!... būtumei by vagis“. Juodvarnis pasipūtęs ir išdidžiai pareiškęs: „Kas jūs esate prieš mane? Susilyginti! Koku būdu? Kur aš... kur jūs... — vieno didumo nepalyginsite!“ Reikšmingas buvo skruzdžių atsakymas: „Ne didumą, ne!... darbą lyginsime. Darbą visi ant žemės, didis ir mažas, gali dirbti“. Pasakojimo pabaigoje skruzdės šaukė: „Piausime juodvarniukus, piausime!“

Taip P. Višinskis darbščiųjų skruzdžių asmenyje išreiškė liaudies neapykantą išnaudotojams.

Meilę liaudžiai, nepasitenkinimą esama socialine nelygybe, pasiryžimą numesti priespaudos pančius išreiškė ir daina „Ištarnauti paukščiai“:

Tarnavau, vergavau pas poną.
Man pons davė vištelę.

(p. 55)

Reikšmingi dainos pabaigos žodžiai: „Velnias tevergauja, ne žmogus“.

Šią P. Višinskio mintį pratęsė K. Skabeika („Kas skaito rašo — duonos neprašo“, 1916). Įtikinamai ir jausmingai autorius kalbėjo apie tėvynės meilę, laisvės troškimą. Tai rodo straipsneliai: „Miesto ir lauko pelės“, „Šuo ir vilkas“, „Vaikas ir dagilėlis“ ir kt.

Tačiau kituose elementoriuose (J. Damijonaičio, K. Sakalausko, J. Ilgūno) nemaža duoklė atiduota reakcinės idealistinės-religinės moralės skiepijimui. K. Sakalausko elementoriaus skaitiniai labai prieštaringi savo moraliniu turiniu. Vienuose jų iškeliamas darbo reikšmė, skiepijama meilė darbui. Teisingas yra V. Aurylos teiginys²⁴, kad K. Sakalauskas geriausiai savo apsakymais atstovavo realistinei lietuvių literatūrai, reiškė sveikas auklėjamąsias mintis ir demokratines tendencijas. Tačiau dalis skaitinių paremti reakciniu mokymu apie nekintamus, visiems žmonėms būtinus moralės dėsnius, idėjas ir fatališką žmogaus priklausomybę nuo jų. Kas šių dėsnių nepaiso, tą ištinka nelaimė. Ši mintis labai ryškiai parodoma straipsnelyje „Nesityčiok iš artimo“. Jame vaizduojama labai graži mergaitė Onutė, kuri tyčiodavosi iš žvairaakės Magdutės ir kitų vaikų. Bet Onutei atsitiko nelaimė. Ji susirgo raupais ir tik po to įvertino savo blogą elgesį. Panaši mintis keliama ir straipsnelyje „Smagurys“ ir kt. Gero elgesio žmogų, autoriaus manymu, dievas saugąs nuo visokių nelaimių. Straipsnelyje „Geras Mikutis“ aiškinama, kad Mikutis visada gailėdavęs vargšų žmonių, todėl ilgai gyvenęs. Autorius siūlo tokią elgesio taisyklę — gyvenk taip, kad patiktum dievui ir žmonėms, tada tavo sąžinė bus gryna.

Vaizduodamas pasiturinčiųjų vaikus, K. Sakalauskas skatina juos būti labdaringais, nepagailėti išmaldos nelaimingiems, pvz., straipsnelyje „Labdarys“ mergaitė, užuot nusipirkusi pyrago, atidavė pinigėlį vargšui.

Kad autorius propaguoja religinę moralę, rodo ne tik skaitiniai: „Kame yra dievas“, „Bažnyčia“ arba poteriai, bet ir kai kurių straipsnelių pavadinimai: „Nesityčiok iš artimo“, „Neužmušk“.

Elementoriai, kuriuose išryškėjo pažangi, pasaulietinė moralė, skleidė naujus auklėjimo metodus bei būdus. J. Šliupas, vadovaudamasis

²⁴ V. Auryla, Lietuvių vaikų literatūros istorijos bruožai (iki-1919 m.), (kand. disertacija), Vilnius, 1962, p. 317.

Ketvirtas patalaitas išleidimas

ELEMENTORIUS

arba

SKAITYMO ir RAŠYMO MOKSLAS

Parašė
P. Višinskis

ŠVIESA ir MOKSLAS—TAI MŪSŲ GALYBĖ.

Juozapo Zavadzko knygyno išleidimas.

Vilnius.

1810 m.

Tiesioginis Zavadzko knygyno Vilnius.

P. Višinskio elementoriaus viršelis

mintimi, kad moralės normos susidarė iš patyrimo, visuose straipsneliuose moralinius pamokymus išveda iš konkrečių, vaikų pergyventų įvykių. Štai straipsnelyje „Mokslavietė“ vaizduojamas vaikas Poviliukas, kuriam nusi-bodo lankyti mokyklą ir jis nutarė verčiau pažaisti, pamiegoti. Tėvas šiam sumanymui neprieštaravo. Bet toks gyvenimas vaikui greitai įgriso, jis pasiilgo knygu, draugų ir tvirtai nutarė daugiau nebemesti mokyklos. Vadinasi, autorius parodo, kad vaiko auklėjimas turi remtis sąmoningu-mu, kuriam labai daug reikšmės turi asmeninis patyrimas.

Vaiko patyrimą J. Šliupas sieja su jo jausmų pasauliu, leidžia jam pačiam pergyventi džiaugsmą, nemalonumą, užuojautą, meilę. Jausminį įspūdį sustiprina vietomis vartojamas teigiamų ir neigiamų pavyzdžių su-gretinimas, pvz., straipsnelyje „Sabalys ir vaikai“.

Skleidžiant naujus auklėjimo būdus, svarbų vaidmenį suvaidino A. Kriščiukaičio elementorius, kuriame buvo daug vertimų iš L. Tolstojaus „Новая азбука“. Iš gausių L. Tolstojaus skaitinių A. Kriščiukaitis atrinko daugiausia buitinio turinio straipsnelius, kurie visų pirma vertingi savo menine forma, minties gilumu bei moraliniu turiniu („Dvi žiurki“, p. 3—4; „Liūtas ir asilas“, p. 36 ir kt.). L. Tolstojus sugebėjo prabilti į vaiką taip subtiliai ir efektingai, kad jokios moralinės sentencijos buvo nereika-lingos. Štai pavyzdys:

„Du vaikinai beedamu rado ant kelio knygas ir susivaržė. Vienas sako: aš radau; antras sako — aš. Trečias, praeidamas paklausė: „Kratas judu mokata skaityti?“ — Nė viens, nė kits. — „Tai kam-gi judviem knygos? Judu teip lygiai varžotos, kaip ir tie plikiai pešėsi už šukas, nors nė vienas neturėjo, ką šukuoti“ (p. 35).

Pažangios humanistinės moralės įtakoje mūsų elementoriuose papli-to, šie pagrindiniai mokinių moralinio poveikio būdai:

1. Pateikiami gero ir blogo elgesio faktai, kuriuos mokiniui tenka įvertinti, pvz., straipsnelyje „Ežys ir žaltys“ — pasmerkti ežio nedėkingumą (A. Kriščiukaičio, „Naujas elementorius“, p. 37; S. Matjošaičio „Sakalė-lis“, p. 58 ir kt.).

2. Naudojami teigiami, paskatinantys pavyzdžiai, pvz., „Du broliuku“ (K. Skabeikos „Kas skaito rašo — duonos neprašo“, 1916, p. 83); „Geras sūnus“ (S. Matjošaičio „Sakalėlis“, p. 47 ir kt.).

3. Parodomas blogo elgesio liūdno pasekmės, pvz., straipsnyje „Du ožiukai“, kur susipešę ožiukai įkrito į vandenį (K. Skabeikos „Kas skaito rašo — duonos neprašo“, 1916, p. 75).

4. Parodoma, kuo geras arba blogas vaiko elgesys, pvz., straipsnely-je „Igنيukas ir Joniukas“ (A. Jakučionio „Kelias į šviesą“, p. 58). Paaiški-nama, kodėl naudingi paukščiai.

5. Naudojama švelni pajuoka, pvz., straipsnelyje „Žvirbliai“ pajuo-kiamas žvirblio pagyrūniškumas (P. Višinskio „Elementorius“, p. 43).

6. Įspėjami išdykaujantys, pvz., straipsnelyje „Vaikai ir varlės“ (K. Skabeikos „Kas skaito rašo — duonos neprašo“, 1916, p. 80), kur, vai-kams pradėjus mėtytis akmenimis, varlė pareiškia: „Nustokit. . . jums — žaidimas, o mums — mirtis“.

Galima tvirtinti, kad antireliginės moralės įtakoje parašyti elemen-toriai atliko svarbų vaidmenį liaudies švietimo darbe. Liaudies masių re-voliucinio judėjimo, pažangios pedagoginės minties bei geriausių rusų elementorių poveikyje juose tvirtai prigijo liaudiškumo principas, pasi-reiškęs tuo, kad a) elementorius buvo skiriamas liaudžiai, norint pakelti jos kultūrinį lygį, sužadinti pasiryžimą kovoti už savo ekonomines, poli-tines teises (P. Višinskio, K. Skabeikos elementoriai), b) skiepijo meilę gimtajam kraštui, liaudies kalbai ir jos kūrybai.

Jie skleidė blavią materialistinę pažiūrą į gamtos reiškinius, moralę ir naujus auklėjimo metodus, kurie rėmėsi vaiko sąmoningumu, meile ir pagarba jam.

Elementoriaus tobulinimui lemiamos įtakos turėjo pedagoginės pažiūros švietėjų publicistų ir pažangių mokytojų, kurie katalikų bažnyčios obskurantizmui priešpastatė mokslą, religinei, antihumaniškai moralei — pasaulietinę, patyrimu paremtą moralę, dogmatiškam mokymo proceso supratimui — aktyvų ir sąmoningą žinių įsisavinimą. Jie įrodinėjo, kad vaizdus, pojūtiniais suvokimais pagrįstas mokymas padeda formuoti teisingas pažiūras į aplinkinį pasaulį ir turi didelės auklėjamosios reikšmės.

Smulkiaburžuazinės „laisvojo auklėjimo“ teorijos šalininkai (A. Jakucionis, K. Skabeika ir kt.), nors ir pakartojo šiai teorijai būdingas teorines klaidas, bet išreiškė daug demokratiškas minčių apie mokyklos uždavinius, pasmerkė buržuazinį klerikalinį auklėjimo supratimą.

Darbo žmonių kova dėl mokyklos pertvarkymo demokratiniais pagrindais veikė pažiūras į pradinės mokyklos uždavinius, mokymo turinį bei mokymo procesą. O tai, savo ruožtu, keitė elementorių turinį. Pradinio skaitymo ir rašymo mokymas buvo derinamas su elementarių bendrojo lavinimo žinių perteikimu, stengiantis paruošti mokinius sistemingam mokslo žinių įsisavinimui. Tam tikslui buvo vartojami įvairūs būdai mokinių kalbai bei mąstymui vystyti. Visa tai padėjo išmokyti sąmoningai, taisyklingai ir sklandžiai skaityti.

Daugelis elementorių suvaidino teigiamą vaidmenį ir auklėjimo darbe. Jie skiepijo meilę darbo žmogui, išreiškė nepasitenkinimą carinės vyriausybės vykdoma nacionalinės spaudos politika, atskirais atvejais kėlė ir socialinės nelygybės klausimus.

VVU
Pedagogikos ir psichologijos katedra

Įteikta
1963 m. rugėjo mėn.

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ
В СОДЕРЖАНИИ ЛИТОВСКИХ БУКВАРЕЙ
(Конец XIX в. — начало XX в.)**

К. СИМАШКА

Резюме

Борьба литовского народа за создание новой демократической школы, за обучение на родном языке создала условия для значительного оживления педагогической мысли, которая в свою очередь оказала положительное влияние на усовершенствование содержания букварей. Просветители публицисты (И. Адомайтис-Шернас, И. Шлюпас, П. Вишинскис и др.) и некоторые учителя obskurantизму церкви противопоставляли науку, религиозной, антигуманистической морали — светскую, основанную на опыте мораль, догматическому пониманию процесса обучения — активное и сознательное усвоение знаний. Они доказывали, что наглядное, основанное на чувственном восприятии, обучение способствует формированию правильных взглядов на окружающий мир и имеет большое воспитательное значение.

Представители мелкобуржуазной теории «свободного воспитания» (А. Якучёнис, К. Скабейка, С. Матъешайтис и др.), хотя и повторяли свойственные ей теоретические ошибки, но выражали демократические

мысли о задачах школы, осуждали буржуазно-клерикальную концепцию в воспитании.

Новые взгляды на задачи, содержание и процесс обучения в начальной школе определили дальнейшее развитие букварей. Задачи обучения первоначальному чтению и письму в них совмещались с задачами передачи элементарных знаний об окружающей действительности с целью подготовить учеников к более систематическому обучению, применялись различные способы развития речи и мышления детей. Все это способствовало сознательному, беглому и правильному чтению.

Многие буквари имели положительное воспитательное значение. Они распространяли материалистические взгляды на природу и антирелигиозную мораль, выражали негодование политикой национального угнетения царскими властями, а в отдельных случаях и социальным неравенством.
